

Savitribai Phule Pune University
School of Open Learning
(Distance Education Program)

M.A. [Philosophy]
First Year
PHI114

प्राचीन बौद्धदर्शन व जैनदर्शन

लेखक-

प्रा. प्रदीप गोखले (घटक - १.१, १.२ व ४)

सेवानिवृत्त प्राध्यापक, तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

प्रा. अ. म. पाध्ये (घटक - १.३, १.४)

सेवानिवृत्त प्राचार्य व तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय, पालघर.

✓ प्रा. अनघा पाध्ये-देशमुख (घटक - १.३, १.४)

सहाय्यक प्राध्यापक, तत्त्वज्ञान विभाग, सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय, पालघर.

प्रा. प्रदीपकुमार माने (घटक - २)

तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, आबासाहेब गरवारे महाविद्यालय, कर्वे रोड, पुणे.

प्रा. आशिष सांगळे (घटक - ३)

सहाय्यक प्राध्यापक, तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

प्रा. मीनल कातरणीकर (घटक - ५, ६, ७ व ८)

तत्त्वज्ञान विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

All rights reserved. No part of this publication which is material protected by this copyright notice may be reproduced or transmitted or utilized or stored in any form or by any means now known or hereinafter invented, electronic, digital or mechanical, including photocopying, scanning, recording or by any information storage or retrieval system, without prior written permission from the Publisher.

Information contained in this book has been published for School of Open Learning, Savitribai Phule Pune University, Pune by VIKAS Publishing House Pvt. Ltd. and has been obtained by its Authors from sources believed to be reliable and are correct to the best of their knowledge. However, the Publisher and its Authors shall in no event be liable for any errors, omissions or damages arising out of this information and specifically disclaim any implied warranties or merchantability or fitness for any particular use.

VIKAS™

VIKAS® is the registered trademark of Vikas® Publishing House Pvt. Ltd.

VIKAS® PUBLISHING HOUSE PVT. LTD.

E-28, Sector-8, Noida - 201301 (UP)

Phone: 0120-4078900 • Fax: 0120-4078999

Regd. Office: A-27, 2nd Floor, Mohan Co-operative Industrial Estate, New Delhi 1100 44

• Website: www.vikaspublishing.com • Email: helpline@vikaspublishing.com

१.५ बुद्धाचे पहिले प्रवचन, बुद्धाचे धर्मचक्रप्रवर्तन, चार आर्यसत्ये व मध्यम मार्ग - (Buddha's First Sermon, Four Noble Truths and The Middle Path Buddha's First Sermon)

१.५.१ बुद्धाचे धर्मचक्रप्रवर्तन

गौतम बुद्धाला बोधिवृक्षाखाली झालेल्या साक्षात्कारानंतर म्हणजे संबोधीनंतर त्या आठवड्यांनी बुद्ध प्रवचन करण्याचा निर्णय घेतो. त्यासाठी तो बनारस येथे जातो. तेथे तो आपल्या पाच शिष्यांना प्रवचन देतो ते पहिले प्रवचन होय. तेच धर्मचक्र परिवर्तन होय. प्रवचन व्यावहारिक व अनुभवाधारित होते. शिष्यांच्या समस्यांचा अगदी हृदयापासून कोर घेणारे होते. गौतम बुद्धाने सुरुवातीलाच स्पष्ट केले, की ज्यांना धर्म पाळायचा आहे, जीव धार्मिकतेने व्यतीत करायचे आहे त्यांनी जीवनात टोकाची भूमिका टाळली पाहिजे. कोणत्या टोकाच्या भूमिका या अतिरेकी, एकांगी तसेच नुकसानीच्या असतात. त्यामुळे कोणत्या दोन टोकांच्या विचारांमधून मध्यम मार्ग काढित समन्वय करित मध्यम मार्ग काढणे हे श्रेयस्कर असते. असा मध्यम मार्ग मानवाला अंतर्दृष्टी, शहाणपण, ज्ञान व आत्मज्ञान हे असतो. परिणामतः निर्वाण हे फळ प्राप्त करून देणारा असा तो मार्ग चोखाळावा.

गौतम बुद्धाने त्या पहिल्या प्रवचनाचा शेवट खोडून टाकला व येणाऱ्या चार आर्यसत्यांच्या विवेचनेने केला ही चार आर्यसत्ये म्हणजे १. दुःख म्हणजे दुःखाची घटना, २. दुःख समुदाय म्हणजे त्या दुःखाला कारण असण्याची घटना ज्यामध्ये व्यक्तिगत समाधानासाठीचे तृष्णा असते. ३. दुःख निरोध म्हणजे त्या दुःखाचा नीरस होण्याची घटना ते दुःख समाप्त होऊ शकते हा विश्वास. ४. दुःख निरोध मार्ग म्हणजे अष्टांग मार्गाची घटना म्हणजे सम्यक दृष्टी, सम्यक संस्कार, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक स्मृती, सम्यक व्यायाम, सम्यक समाधी, दुःख निरोध करण्याच्या या अष्टांग मार्गाच्या आचरणाने एकदा का दुःख समाप्त झाले, दुःखापासून मुक्तता मिळाली, दुःखापासून सुटका झाली की, ते निर्वाण होय. त्या निर्वाण स्थितीपासून कधीही पतन होत नाही. निर्वाणापासून कधीही ढळता येत नाही. विलग होता येत नाही, त्यामुळे जन्म होत नाही. मरण येत नाही. पुनर्जन्माचे कारण जे कर्मबंध व कर्मविपाक तेच निर्माण होत नसल्याने गळून पडत असल्याने मानवाची भवचक्रातून सुटका होते. आपल्या प्रवचनात गौतम बुद्ध असे सांगितले की जगातील प्रत्येक घटनेला जशी सुरुवात (आदि) असते तसा शेवटही (अंत) असतो. दुःख त्याला अपवाद नाही. देशकालौघात जगातील घटनांच्या ठायी असलेले हे आदि अत्यंत त्यांचे ठायी असलेले क्षणिकत्व दाखवते. हे क्षणिकत्व हा सत्याचा गाभा आहे. एकदा का या तत्त्वाचे ज्ञान झाले की, जगातील दुरिताचे निर्मूलन करण्याचा मार्ग सापडतो. अशा रीतीने सत्यज्ञान व सन्मार्गावरून चालण्याचे नियम प्राप्त झाल्यावर गौतम बुद्ध निर्वाणाची मुक्तीच्या मार्गाची आपल्या प्रवचनात जाहीर घोषणा करतो. बुद्धाचे हे पहिले

प्रवचन मुख्यतः मुक्तीची शिकवण देणारे आहे. गौतम बुद्ध म्हणतो, की ज्याप्रमाणे समुद्रातील पाण्याची चव एकच असते ती म्हणजे खारट, त्याप्रमाणे माझ्या शिकवणुकीची चव एकच आहे. ती म्हणजे मुक्ती. बुद्ध पुढे असे म्हणतो, की मी एकच गोष्ट शिकवतो ती म्हणजे दुःख व दुःखमुक्ती या दोन्ही गोष्टी एकमेकांना पूरक व अविभाज्य आहेत. गौतम बुद्धाच्या या पहिल्या प्रवचनातील शिकवणुकीत बुद्धाच्या आदर्शातील सर्व गोष्टी आलेल्या आहेत असे दिसून येईल.

गौतम बुद्धाचे हे पहिले प्रवचन अतिशय महत्त्वाचे व लक्षणीय आहे. कारण, त्या प्रवचनात गौतम बुद्ध कुठेही जगाची निर्मिती आत्म्याचे अस्तित्व, प्रार्थनेच्या बदल्यात दुःखमुक्ती देवोशक्तोचा मानवी जीवनावरील प्रभाव यावर चर्चा करत नाही. उलट प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या सुखदुःखाचे, पापपुण्याचे ओझे आपल्या शिरावर घेऊन त्याची विल्हेवाट लावायला हवी असे उपदेशतो. गौतम बुद्ध आपल्या त्या प्रवचनात असे सांगतो, की मी काही कुणाच्या पापपुण्याचे ओझे जादूने कमी करण्यात आलेलो नाही. मी काही कोणी देवदूत नाही. मी केवळ दुःख निवृत्ती व आत्मिक मुक्ती अनुभवलेला योग्य शिक्षक व मार्गदर्शक आहे. आत्मिक मुक्ती हे देवी किंवा ईश्वरी कृपा नसून नियमांचे पालन करण्यास भाग पाडणाऱ्या बुद्धी आणि इच्छाशक्तीच्या वापराचा परिणाम आहे. आपल्या प्रवचनात गौतम बुद्ध पुढे असे सांगतो, उच्च जीवनाचे उद्दिष्ट हे बाह्यता मिळणारी एखादी गोष्ट नसून परिपूर्ण व निखळ जीवन प्राप्ती आहे. निब्बाण म्हणून ज्याला गौतम बुद्ध संबोधतात तो बुद्धिस्त प्रणीत स्वर्ग नसून मनाची निःस्तब्ध, निश्चल, शांत अवस्था आहे. अशी अवस्था गौतम बुद्ध सांगतो, की नैतिक आचरणाने, सदाचरणाने, धर्माचरणाने मिळवता येते. त्यासाठी गौतम बुद्ध भिक्खूंना दयाशील आणि सामान्य जनांसाठी पंचशीलाचा उपदेश करतो. विरक्तीचे प्रवचन करतो. विरतीत काय करू नये हे सांगितले आहे पंचशीलातील पाच विरती या अशा आहेत.

सर्व योद्धे असून दुःखाविरुद्धची लढाई दुःखमुक्तीच्या मार्गावरून नैतिक आचरणाचे, धर्माचरणाचे पालन करीत भव्य सद्गुणांसाठी, उदात्त शहाणपणासाठी उच्च कोटीच्या प्रयत्नाने दुःखमुक्त होऊ या. निर्वाणपद प्राप्त करू या असे या निमित्ताने गौतम बुद्ध प्रतिपादन करतो. यावरून असे म्हणता येईल, की नैतिक आचरण, कर्तव्याचरण, पंचशीलाचे पालन, ब्रह्मविहाराचे अनुशीलन, अत्युच्च ध्येये आणि योग्य प्रयत्नांची पराकाष्टा यांनी दुःखमुक्त होत परमप्राप्तव्य अशा निर्वाणाप्रत जाण्याचा मार्ग गौतम बुद्धाने त्याच्या अनुयायांसाठी भिक्खूंना द्यावा तसेच समाजासाठी पहिल्या प्रवचनाद्वारे प्रशस्त केला असे या निमित्ताने म्हणता येईल.

१.५.२ चार आर्यसत्ये (Four Noble Truths)

१. दुःख, २. दुःख समुदय ३. दुःख निरोध ४. दुःख विरोध मार्ग ही चार आर्यसत्ये बुद्धाने आपल्या प्रवचनात उपदेशिली आहेत.

१. दुःख -

मानवी जीवनात दुःख हे मूलभूत व सार्वत्रिकरीत्या अनुभवाला येणारे सत्य आहे. जरा, मरण, व्याधी, वासना, संयोग, वियोग, या दुःख देणाऱ्या घटना व जीवनाची आसक्ती यातून

NOTES

मानवी जीवन व्यतीत होत असते. मानवाला जीवनात पावलोपावली दुःखमय घटना सामोरे जावे लागत असते. तथाकथित सुखानुभव अंति दुःखात परिणत होत असतो. त्यामुळे सुख, शांती, समाधान यांची आशा करणे व्यर्थ आहे. लौकिकदृष्ट्या सुख-आनंदाच्या घटना, शेवटी दुःख पर्यावसायी असतात. असे दुःखाच्या भाषेत मानवी जीवनाचे केलेले मूल्यांकन जीवनविषयक निराशावाद शिकवतो असे म्हटले तर ते बरोबर ठरणे नाही. कारण, बुद्धाने दुःखाला सत्य मानले असले तरी बुद्ध सत्याचे वर्गीकरण संवृत्ती सत्य व परमार्थ सत्य यामध्ये करून दुःख, दुःख समुदय मार्गाला परमार्थ सत्य म्हणतो. दुःख आहे. मानवाला दुःखानुभवाला सातत्याने सामोरे जावे लागते. सर्व दुःख हा विचार अनुभववादातून व मानसशास्त्रीय चौकटीतून भीतीतून पाहिला पाहिजे असा उपदेश द्यावा करतो.

२. दुःख समुदय -

हे बुद्धाने उपदेशिलेले दुसरे सत्य होय. दुःख समुदय म्हणजे दुःखाचे कारण दुःखकारणांच्या मीमांसा करताना गौतम बुद्धाने बारा कारणांची परंपरा सांगितली आहे. ही बारा कारणे गौतम बुद्ध एकातून दुसरे, दुसऱ्यातून तिसरे निर्माण होते. अशा रीतीने उलगडून दाखवतो. त्या कारणांची एक शृंखला असल्याचे सांगतो. त्यांना व्वादशनिदान असेही म्हटले आहे. ती बारा कारणे अशी आहेत. १. अविधा २. संस्कार ३. विज्ञान ४. नामरूप ५. षडायतन ६. स्पर्श ७. वेदना ८. तृष्णा ९. उपादान १०. भव ११. जाती १२. जरामरण. गौतम बुद्ध पुढे असे म्हणतात की, संवृत्तीच्या स्तरावर अविधेमुळे जिवाच्या ठिकाणी प्रवृत्ती निर्माण होतात. ते संस्कार होय. पूर्वजन्मी कर्मबंधातून अविधा निर्माण होते. तो एका दृष्टीने कर्मविपाकच असतो. ती अविधा व त्यातून निर्माण झालेले संस्कार घेऊनच जीव जन्माला येतो त्याचे ठिकाणी जाणीव निर्माण होते. त्याला विज्ञान म्हटले आहे. त्या विज्ञानातून ज्याच्या ठिकाणी देह व मनाच्या कल्पना उत्पन्न होतात ते नामरूप होय. नाम हे मानसिक असते. तर रूप हे जड असते. त्या नामरूपाच्या ठिकाणी पंचेंद्रिये व अंतःकरण निर्माण होतात ती षडायतने त्या षडायतनांचा त्यांच्या संबंधित ज्ञानविषयाशी संपर्क होतो. संयोग होतो. तो स्पर्श त्या संयोगातून त्या ज्ञानविषयाचा बोध होतो ती वेदना. त्याला वेदन असेही म्हणतात. ते वेदन सुखद असल्यास सारखे हवेहवेसे वाटते. व दुःखद असल्यास सारखे नकोनकोसे वाटते. असे करणे याला तृष्णा म्हणतात. त्या तृष्णेच्या पूर्ततेसाठी जीवनाबद्दल आसक्ती निर्माण होते. जगावेसे वाटू लागते. जगण्याची दुर्दम्य इच्छा होते ते उपादान, त्या उपादानामुळे पुनर्जन्माची तीव्र इच्छा होते तो भव, त्यातून प्रत्यक्ष पुनर्जन्म होतो ती आसक्ती त्यातून जीवनाच्या ठायी व्याधिवृद्धत्व शेवटी मृत्यू होतो ते जरामरण अशी जिवाच्या आयुष्यात शृंखला राहते. अज्ञान त्यामुळे ऐहिक वस्तूंबद्दल तृष्णा व जीवनाबद्दल आसक्ती निर्माण होते हे दुःखाचे मूळ आहे. असे सांगत गौतम बुद्ध मानवी जीवनाचे स्वरूप स्पष्ट करतो.

या बारा निदानांची गौतम बुद्धाने तीन जन्माध्ये विभागणी केली असून, पहिली दोन म्हणजे अविधा व संस्कार ही पूर्वजन्माशी निगडित आहेत. विज्ञान नामरूप, षडायतन स्पर्श, वेदना, तृष्णा व उपादान ही प्राप्त जन्माशी म्हणजे वर्तमान जन्माशी निगडित आहेत. तर भव, जाती, व जरामरण ही नंतरच्या जन्माशी निगडित आहेत. त्यामुळे म्हणजे अविधा हे दुःखाचे मूळ कारण आहे. ह्या बारा निदानातील पहिले कारण म्हणजे अविधा हे दुःखाचे मूळ कारण आहे. त्यातून पुढील घटक उत्पन्न होतात. त्यामुळे कर्मचक्र सुरू व कर्मबंध व कर्मविपाक चालू होतो. अविधेमुळे एकातून दुसरा, दुसऱ्यातून तिसरा याप्रमाणे शृंखलेतील दुवे कार्यरत होतात. त्यात जीव गुरफटून जातो. त्यात जिवाचा

फरफट होते व जीव दुःखाच्या गर्तेत पडतो. मात्र एकदा का त्या आर्यसत्याचे ज्ञान झाले म्हणजे दुःख आहे, परंतु ते कायमस्वरूपी नाही, त्या दुःखाला कारण असणे, परंतु ते कारण नष्ट केले तर दुःख आपोआप नष्ट होते. दुःखाचा निरोध शक्य आहे हे एकदा का उमजले, की दुःख निरोधाचा मार्ग सापडतो. एकदा का दुःख निरोधाचा मार्ग सापडला की त्याच्या अनुसंधानाने दुःखापासून मुक्तता मिळते. परिणामतः मानव जरा मरणादि भवचक्रातून मुक्त होतो. निर्वाणाप्रत जातो ती मुक्तता मरणोपरांत नाही तर याच जन्मी अनुभवायची प्रशांत अवस्था आहे. त्या आर्यसत्यांबाबतचे अज्ञान ही अविधा होय. अविधेमुळे पुढे संस्काराचे आकांत घडतात. त्यांना तृष्णा व उपादान जिवाला भवचक्रामध्ये गुरफटून ठेवण्यासाठी साहाय्यभूत ठरतात. हे सर्व टाळण्यासाठी अविधा नष्ट होणे गरजेचे आहे. असा उपदेश गौतम बुद्ध करतात.

३. दुःख निरोध -

या आर्यसत्याचे विवेचन करताना गौतमबुद्ध सांगतात, की जगातील यच्चयावत वस्तू क्षणिक आहेत. त्यांना स्व-भाव नाही. त्या सतत बदलण्याच्या म्हणजे एका अर्थाने नश्वर आहेत. परिणामतः त्यांच्या उपभोगाची इच्छा बाळगणारा व त्यासाठी धडपडणारा मानव अंती दुःखीच राहतो. हे सत्य समजून आले, की ऐहिक सुखाची तृष्णा व उपभोगाची आसक्ती गळून पडते. दुःख होईनासे होते तेव्हा दुःखाचा निरोध होऊ शकतो हे समजून येते. दुःखाला ज्याअर्थी कारण आहे, त्या अर्थी त्या कारणाचा निरोध केला तर दुःखाचा संपूर्ण उपशम होऊ शकतो. हे उपगणे म्हणजे दुःख निरोध हे तिसरे आर्यसत्य होय. दुःखनाश, दुःख निरास ही काल्पनिक गोष्ट नसून आपण स्वतः अनुभवली आहे. असा निर्वाळा या सत्याबद्दल खुद्द गौतम बुद्ध देतो असे दिसून येते.

४. दुःख निरोध मार्ग -

हे चौथे आर्यसत्य होय. या आर्यसत्यावर प्रवचन करताना गौतम बुद्ध असे सांगतात, एकदा का अविधा नष्ट झाली, की दुःखाचा परिहार कसा करायचा त्याचा मार्ग कोणता याचे ज्ञान होते. दुःख निरसनाचा मार्ग सापडतो. तो दुःख निरोध मार्ग होय. त्या अंतिम सत्याचे साक्षात ज्ञान गौतम बुद्धाला झालेले असल्यामुळे जगाचा सारा अनुभव दुःखमय आहे. दुःख सत्य आहे. हे जेवढ्या मोठ्या आवाजात गौतम बुद्ध जगाला ओरडू सांगतो. त्याहून मोठ्या आवाजात, उच्चरणाने गौतम बुद्ध ते दुःख नष्ट करण्याचा मार्ग उपलब्ध आहे असे सांगतो. त्या मार्गाला अष्टांग मार्ग असे म्हटले आहे. त्या मार्गाचे पालन अनुशीलन जो करील तो दुःखमुक्त होतोच. शिवाय निर्वाणपद प्राप्त करतो. असा हा अष्टांग मार्ग म्हणजे चौथे आर्यसत्य होय. सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती आणि सम्यक समाधी ही ती अष्टांग मार्गाची आठ अंगे आहेत. त्या प्रत्येक अंगाचे प्रवचन गौतम बुद्ध पुढीलप्रमाणे करतो.

१. सम्यक् दृष्टी - म्हणजे जगातील वस्तूंकडे दुःखानुभवाकडे स्वतःकडे पाहण्याची योग्य समतोल दृष्टी, अशी दृष्टी प्रयत्नाने विकसित करावी लागते. त्यामुळे विचारातील एकात्मिकपणाला पायबंद बसतो असा समतुल्य विचार म्हणजे सम्यक दृष्टी.

NOTES

२. **सम्यक् संकल्प** - म्हणजे शुभ संकल्प. शुभ आकांक्षा. सुखाविषयी विचार परपीडा, मुक्ती इत्यादी. मानव जो संकल्प करतो, निश्चय करतो, तो पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न करतो, प्रयत्नांची पराकाष्ठा करतो, संकल्प चांगला असेल तर त्या अनुषंगाने परिणाम चांगले मिळतात. त्यापुढील पायऱ्या योग्य ठरतात. जसे सम्यक् वाचा, सम्यक् कर्म वगैरे संकल्पातूनच मार्ग सापडतो. त्या दृष्टीने सम्यक् संकल्प हा अष्टांग मार्गाचा महत्त्वाचा टप्पा आहे. अन्यथा सम्यक् दृष्टी प्राप्त होऊनही सम्यक् संकल्प नसेल तर प्रयत्न फुकट जातात. निरर्थक ठरतात.

३. **सम्यक् वाचा** - म्हणजे योग्य भाषण, योग्य बोलणे, खोटे बोलणे, फाजील स्तुती, कटू बोलणे, कठोर बोलणे टाळणे म्हणजे सम्यक् वाचा होय. बोलण्याची वरील सर्व प्रकार हद्दपार करण्यासाठी सम्यक् वाचेचा सतत अभ्यास करावा लागतो. तेव्हाच वाचेला ते वळण लागते.

४. **सम्यक् कर्म** - म्हणजे योग्य कृती योग्य आचार, चोरी न करणे, दुसऱ्याचे धन लुबाडणे, हिंसा न करणे, संचय न करणे, मद्यपान न करणे, इत्यादी. सम्यक् कर्मात चोरी कृती, समाजोपयोगी कृती, नैतिक कृती, इंद्रिय संयम अभिप्रेत आहे.

५. **सम्यक् आजीविका** - म्हणजे जीवन जगण्याचे योग्य मार्ग उदरनिर्वाहाचे उपाय कल्याणाचे योग्य मार्ग मानवाचा व्यवसाय योग्य व समाजमान्य असला पाहिजे. धनप्राप्ती व धनसंचय योग्य मार्गाने करणे म्हणजे सम्यक् आजीविका होय. चोरी लुबाडणूक, फसवणूक भ्रष्टाचार, कसाईकाम, शस्त्रविक्री यांचा उपजीविका आजीविकेत अभिप्रेत आहे.

६. **सम्यक् व्यायाम** - म्हणजे मनातील दुर्विचार दुष्ट प्रवृत्ती काढून टाकून चित्काणी सत्प्रवृत्ती, सत्यविचार यांची स्थापना करण्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहणे, मनःसत्त्वविचार अनुसंधान करणे म्हणजे सम्यक् व्यायाम होय. शरीराला तंदुरुस्त ठेवण्यासाठी जसा व्यायाम करावा लागतो, तसाच व्यायाम मनलाही तंदुरुस्त, सृष्टी ठेवण्यासाठी करावा लागतो. तो सम्यक् व्यायाम होय.

७. **सम्यक् स्मृति** - स्मृति म्हणजे आठवण सम्यक् म्हणजे योग्य. त्यावरून सम्यक् स्मृति म्हणजे सर्व जग दुःखमय आहे. सर्व परिवर्तनीय, बदलणारे आहे. सर्व क्षणिक आहे. काहीही स्व-भावतः नाही. 'मी' नावाचा कोणताही पदार्थ नाही. याची मनात सतत जागरूक ठेवणे स्मरण ठेवणे, न विसरणे म्हणजे सम्यक् स्मृति होय.

८. **सम्यक् समाधि** - म्हणजे चित्ताची एकाग्र समतुल्य अवस्था होय. योग्य प्रकारचा चित्ताची शांतीपूर्ण अवस्था. समाधिच्या निरनिराळ्या अवस्थातून जाऊन, समाधित येण्यासाठी विघ्ने टाळून चित्ताला जो परम शांतीचा अनुभव येतो ती सम्यक् समाधि होय. चित्ताच्या अवस्थेत कायमक्रोधादिक सारे विकार शांत होतात. दुःख, शोक परिदेवता नाहिसे होतात आणि मानव जीविताचे अंतिम ध्येय जे निर्वाण ते प्राप्त करून देणारी अंतिम पायरी ती सम्यक् समाधि होय.